

OSMANLI İKTİSADİ DÜNYA GÖRÜŞÜNÜN İLKELERİ

Mehmet Genç

Osmanlı Devleti, 14-16. Yüzyıllardaki tedrici inkışafı içinde te-sekkül eden ana vasıfları ile «*Klâsik*» diye nitelenen hüviyetinde, 19. Yüzyılın ilk yarısına kadar köklü bir değişiklik geçirmeden yaşadı. 19. Yüzyılın ilk yarısından itibaren giderek hızlanan değişmelerle, bu «*Klâsik*» diye nitelenen hüviyetinin birçok unsurları ortadan kalktı; buna karşılık birçok yeni unsurlarla beslenen yeni ve değişik bir hüviyet tebellür etmeğe başladı.

Burada, Osmanlı iktisadî dünya görüşünden bahsederken, bu son değişme dönemine takaddüm eden, yani 16. Yüzyıldan 19. Yüzyılın başlarına kadar süren safhasındaki «*Klâsik*» diye nitelediğimiz Osmanlı sistemini gözönünde tutacağız. Sistemin, 19. Yüzyılın ilk yarısından itibaren ugradığı değişme ise, ayrı bir çalışmanın konusunu oluşturacaktır.

Klâsik Osmanlı sisteminde, bugünkü anlamı ile bir iktisat poli-tikasından, muhtevası, hedefleri ve devlet organizasyonunda münha-sıran bu işle görevli organların varlığı bakımından bahsetmek kolay değildir. Devlet, bir çok iktisadî fonksiyonlar görmekte ve bu faa-liyet esnasında çeşitli hedefler tesbit etmekte idi. Ancak bu fonksi-yon ve hedefler, hiçbir zaman *sırf iktisadî bir mahiyet* göstermez, ekseriya siyasî, dinî, askerî, idarî veya malî hedef ve düşüncelerle iç-içe, birbirinden tefrik edilmesi zor bir karmaşıklık içinde bulunur-du. Bunun açık bir belirtisi, iktisadî mahiyette kararları alan veya uygulayan organların bürokrasi içindeki fonksiyonları itibari ile tamamen iktisat-dışı alanlarda görevli olan organlar olmasıdır. Ka-zasker, Kadı, Defterdar, Darphane Nazırı, Gümrük Emni, Divan Beylikçisi, İh. gibi görevlilerin başka fonksiyonları arasına serpiş-tirilmiş olan iktisadî kararlar, bir tür yan ürün niteliğinde idi.

İktisadî fonksiyonların, bürokratik organizasyonda belirli bir organı olmadığı gibi, toplum içinde de, iktisadî olaylar, diğer sosyal ilişki ve kurumların denizinde erişmiş halde bulunur ve farklılaşmış belirgin bir nitelik göstermezdi. Din, ahlâk, aile, cemaat, tarikat ilişkilerinin karmaşık yumağı içinde, *surf iktisadî ilişkileri* ayıklamak, çayda erimiş şekeri bulup çıkarmak kadar zordur. Bu durum, yalnız Osmanlı toplumuna özgü de değildir. *İktisadî ilişkilerin, İktisadî olayların*, diğer toplumsal ilişkilerin karmaşık dokusundan *farqlanarak* bağımsız bir hüviyet kazanması ve o hüviyeti ile *bilimin ve politikanın* konusu haline gelmesi toplumlar için oldukça yeni bir olgudur.

Modern zamanlarda, parasal ilişkilerin, pazar ilişkilerinin giderek genişlemesi ve derinleşmesi sonucudur ki iktisadî olaylar diğer toplumsal ilişkilerden bağımsız bir hüviyet kazanma imkânı bulabilmiştir.

Klâsik Osmanlı sisteminde, iktisadî olay, iktisadî fonksiyonlar ve bu fonksiyonları görmekle görevli uzmanlaşmış organlar henüz teşekkül etmemiş olmakla beraber, toplumun bir iktisadî hayatı mevcud idi, ve devlet faaliyetlerinin, bu hayatı az veya çok etkileyen çeşitli yönleri vardı. Toplumun iktisadî hayatını etkilemiş olan bu devlet faaliyetlerinde, acaba uzun vâde boyunca değişmeden kalmış, belirli unsurlar var mı idi? Yahut, klâsik diye nitelenen Osmanlı hüviyetinin, iktisadî hayatı az veya çok etkilemesi mümkün belirli ilkelerini tesbit etmemiz mümkün müdür? Eğer böyle ilkeler tesbit edebilirsek, Osmanlı iktisat tarihinin değişen ve değişmeden kalan bölümleri arasında belirli ilişkiler kurmamız mümkün olabilir. Yine bu ilkeler sayesinde, iktisadî hayatla alâkalı çeşitli ve bazen çelişkili olan kararların sebeplerini daha kolay anlayabileceğimiz gibi, gündelik hayatın türlü dağınıklığı içinde kaybolmadan, bütünü ile ekonominin nasıl bir seyir takip etmiş olduğunu görmemiz de mümkün olabilir. Bu ilkelerin bize sağlayacağı faydayı, onları meselâ yerçekimi kanununa benzeterek daha kolay ifade edebiliriz. Yerçekimi kanununu bilmediğimiz müddetçe, havaya atılan her cismin kendine özgü biçimde değişik hızlarda düştüğünü, hatta bazı cisimlerin (balon, uçurtma gibi) düşmelerini gerektiren herhangi bir etken bulunmadığını zanneder, düşme olayında belirli bir düzen olmadığını düşünürüz. Ama çekim kanununu keşfettikten sonra, bütün bu kar-

maşanın son bulduğunu görür; düzensiz zannettiğimiz düşme olayının çok kesin bir düzen içinde cereyan ettiğini anlarız.

Osmanlı iktisat tarihinde, devletin ekonomi üzerindeki etkileri bakımından birbirine benzemeyen, hatta çelişen eğilimlerin, uygulamaların, bu şekilde bir düzenlilik içinde kavranılmalarını sağlayan unsurları tesbit edebilirsek, anlamsız veya anlaşılmaz görünen birçok uygulamayı ve olguyu anlamamız, yorumlamamız mümkün olur.

Bu ilkelerin açıklayıcı rolü, şüphesiz Devlete ait faaliyetlerin en geniş anlamı ile ekonomi üzerindeki etkileri ile sınırlıdır. Devlet, ekonomiyi kökten değiştirecek bir güce sahip olsa idi; bu ilkeler bize, ekonomiyi tümü ile açıklamamıza yetebilirdi. Ama Devletin ekonomi üzerindeki etkisi, türlü engeller yüzünden gayet sınırlı kalmaktadır. Bu sınırlılık ölçüsünde, tesbit edeceğimiz ilkelerin açıklayıcılık değeri de belirli sınırlar içinde düşünülmelidir.

Osmanlı Devletinin iktisadî hayatla alakalı kararlarında 1500 ila 1800 yılları arasında etkili olmuş görünen ve *Osmanlı iktisadî dünya görüşünün* temel unsurları arasında saymak gereken başlıca 3 ana ilke tesbit etmekteyiz. Bunlar iâşe (Provizyon), fiskalizm ve gelenekçiliktir.

1. İAŞE (PROVİZYON) İLKESİ :

İktisadî faaliyete ve bu faaliyetten doğan mal ve hizmetlere başlıca 2 açıdan bakmak mümkündür. Mal ve hizmetleri pazarda satmak ve kâr etmek üzere satın alan veya üretim yapanların açısından *iktisadî faaliyetin amacı*, kısaca kâr etmekten ibarettir. Alıcı veya üreticiler, mümkün olduğu kadar ucuza mal etmek ve mümkün olduğu kadar pahalı satmak için iktisadî faaliyette bulunurlar. Buna karşılık, bu mal ve hizmetleri kullanmak üzere üreten veya satın alanlar, yani *Tüketiciler* açısından iktisadî *faaliyetin amacı*, mal ve hizmetlerin, tam tersine, mümkün olduğu kadar *ucuz, kaliteli ve bol* bulunmasını sağlamaktır. *Üretici* için mal ve hizmetin bolluğu ve kalitesi, birinci derecede önem taşımaz; onun için önemli olan, pahalı satmak ve çok kâr etmektir. Çok kâr etmek için, çok mal satmak bazen iyi olmakla beraber, ekseriya kötüdür; çünkü malın bolluğu fiyatı düşürülebilir

ve bu sebepten kârı azalabilir. *Tüketici* için ise, bolluk ve ucuzluk hemen daima arzulan bir hedeftir.

İaşe ilkesi, iktisadî faaliyete bu iki açıdan, ikincisi, yani *tüketici* açısından bakan görüşün dayandığı ilkedir. Buna göre, iktisadî faaliyetin amacı, insanların ihtiyacını karşılamaktır. Binaenaleyh üretilen mal ve hizmetlerin, mümkün olduğu kadar bol, kaliteli ve ucuz olması, yani piyasada mal arzının mümkün olan en yüksek düzeyde tutulması esas hedeftir.

Bu ilkenin iktisadî politika temeli olarak uzun süre yaşamasını sağlayan *objektif şartları*, kısaca şöyle sıralayabiliriz :

- a) Ekonomide genel olarak verimlilik (Produktivite) düşüktür; ve artırılması son derecede zordur.
- b) Mevcud durumu değiştirmeye yönelik müdahalelerin, verimliliği artırıcı olmaktan çok, düşürücü etki yapması çok daha kuvvetli bir ihtimaldir.
- c) Ulaştırma çok zor ve pahalıdır.

Başlıca bu 3 şartın geçerli olduğu bir çağda toplumun yaşaması, sosyal düzenin korunması ve devlet faaliyetlerinin aksamadan yürütülmesi için, iktisadî hayatı düzenlemekte iaşe ilkesine dayanmak zorunlu idi. Onun içindir ki, *iaşe ilkesi*, *Osmanlı iktisat politikasının en önemli ilkesidir*. Bu ilkeyi geçerli kılabilmek üzere Osmanlı Devleti, ekonomide mal arzını bollastırmak, kalitesini yükseltmek ve fiyatını düşük tutmak için *üretim* ve *ticaret* üzerinde sıkı şekilde yürütülen bir *müdahaleciliği* benimsemiş bulunmakta idi.

Malların ilk üreticiden nihai tüketiciye intikal edinceye kadar geçtiği bütün aşamaları kapsayan bu müdahaleciliği şöyle özetleyebiliriz :

Ziraatte, mümkün olan en yüksek düzeyde üretimi gerçekleştireceği düşünülen işletme tipi orta büyüklükte aile işletmesi idi. Toprağın verimine göre 60 ila 150 dönüm arasında bir arazi tahsis edilen bu aile işletmelerinin yaygın biçimde korunması başlıca hedefti. Aile işletmelerinin, parçalanarak küçülmesini veya yeni arazi ilavesi ile büyük çiftliklere dönüşmesini önlemek üzere Devlet, ziraat toprakların mülkiyet hakkını fertlere bırakmaz kendi elinde muhafaza eder-

di. *Mirî* adı verilen bu *mülkiyet* rejiminde toprak, çiftçilere, babadan oğula geçecek şekilde kiralanmış sayılır; alımı satımı devletin sıkı kontrolü altında tutulur, vakfedilmesine ve bağışlanmasına müsaade edilmezdi. Çiftçilerin, ziraî üretimi düşürmeye sebep olacak şekilde, toprağı işlemeden tutmalarına, yahut terkederek şehirlere veya başka bölgelere göç etmelerine de izin verilmezdi.

Bu tedbir ve düzenlemelerle en yüksek düzeyde gerçekleşeceği düşünülen ziraî üretimin başlıca tüketim bölgesi *kaza* idi. Osmanlı imparatorluğunda *kaza*, merkezinde 3000 ila 20.000 arasında bir nüfusu barındıran *şehir veya kasaba* ile etrafındaki köylerden müteşekkil 40-60 km. çapında bir alanı kapsardı. Ziraî üretim, herşeyden önce bu alanın ihtiyaçlarını gidermek zorunda idi. Bu ihtiyaç karşılanmadıkça üretimin *kaza* dışına aktarılmasına izin verilmezdi.

Ziraî üretimden gelen gıda maddeleri ile ham maddeleri *Kaza* merkezinde satın almak, işlemek ve tüketiciye satmak *Kasaba esnafının tekelinde* idi. Üretim ile tüketim arasındaki dengeyi korumak üzere devlet, her mal ve hizmeti üretmek üzere ayrı *loncalar* halinde örgütlediği bu *esnafları*, ziraatte çiftçi işletmelerinde olduğu gibi, *belli ortalama* büyüklükleri aşmayacak kapasitedeki *işyerlerine* veya dükkânlara sahip ustalardan oluşan, eşitlikçi bir cemaat halinde faaliyet göstermelerini sağlayacak şekilde bir düzenlemeye tabi tutardı.

Bu şekilde örgütlenen esnafların faaliyeti ile kazanın ihtiyacı karşılandıktan sonra fazla kalan *üretim, ordu ve sarayın* ihtiyaçlarını gidermeğe tahsis edilir, geri kalan bölümü de İmparatorluğun merkezi olan, ve nüfusu 500.000'i aşan *İstanbul'a* sevkedilmek üzere tüccara teslim edilirdi.

Bütün bu kademeli ihtiyaçlar giderildikten sonra kalan malların da imparatorluk içinde ihtiyacı olan bölge ve şehirlere, belirli iç gümrük resimlerini ödemek şartı ile tüccarlar tarafından götürülmesine izin verilirdi.

Yurd-ıçi ihtiyaçların tümü karşılandıktan sonra, fazla kalan mal varsa, onun ihraç edilmesine müsaade edilirdi. Görülüyorki iase ilkesine dayanan iktisadî politika için ihracat üretim faaliyetinin hedefi değildir. Üretimin hedefi yurdıçi ihtiyaçların karşılanmasıdır. İhracat, bu ihtiyaçlar karşılandıktan sonra kalan malların, yani ülke

bakımından hemen hiçbir değeri kalmayan, iktisadî deyimi ile *marjinal faydası sıfır* olan malların satılması demektir. İhraç edilen malların gerçekten bu nitelikte olmasını garanti altına almak için, devlet en sıkı müdahaleyi bu alanda gösterirdi. Hangi maldan ne miktar ihracat yapılacağı her seferinde özel bir *izinle* belirlenir; ayrıca yüksek bir gümrük vergisi alınırdı.

Buna karşılık *ithalatın*, hiçbir tahdide tabi tutulmadan serbestçe yapılmasına müsaade edilirdi. Çünkü, ithalat, yurd içinde ihtiyaç duyulan, ama ya hiç üretilmeyen, veya az miktarda üretilen malların getirilmesi anlamında, *işse* ilkesine göre arzu edilen bir faaliyetti. İktisadî deyimi ile *marjinal faydası* çok yüksek olan malların ülke pazarına girmesini sağladığı için, ithalat kolaylaştırılır, hatta teşvik edilirdi.

İşse ilkesine dayanan bu iktisat politikası, dış ticarete, *ihracata* zorlaştırıcı ve kısıtlayıcı, *ithalat* ise kolaylaştırıcı ve teşvik edici niteliği ile, günümüzün *himayeci iktisat politikalarına* hiç benzemeyen bir hüviyet göstermektedir. Dış ticarete yabancılara tanınan *kapitülasyonların* da, bu hüviyetten kaynaklanan önemli kurumlardan biri olarak düşünülmesi gerektiğini söyleyebiliriz.

2. GELENEKÇİLİK

Toplumun yaşaması, sosyal-siyasal düzenin korunması ve devlet faaliyetlerinin aksamadan yürütülebilmesi amaçlarına hizmet etmekte olan işse ilkesi, kaynağını objektif şartlardan almakta idi. Kaynağını oluşturan o objektif şartlar ve hizmetinde olduğu amaçlar çok uzun süre boyunca değişmeden kaldığı için işse ilkesi, iktisadî hayata biçim veren düzenlemelerin temeli olmağa birkaç yüzyıl boyunca devam etmiş ve öylesine yerleşmiştir ki ikinci bir ilkenin de doğmasının başlıca âmilleri arasında bulunmuştur.

Gelenekçilik, sosyal ve iktisadî ilişkilerde yavaş yavaş oluşan dengeleri, eğilimleri mümkün olduğu ölçüde muhafaza etme, değişme eğilimlerini engelleme ve herhangi bir değişme ortaya çıktığı takdirde, tekrar eski dengeye dönmek üzere değişmeyi ortadan kaldırma iradesinin hakim olması şeklinde tanımlanabilir.

Ziraat, esnaflık ve ticaretle iŒe ilkesinden kaynaklanan düzenlemelerin hedefi üretim ile tüketime dengede tutulmasıdır. Dengenin bozulması halinde bunalıma düşme tehlikesi daima mevcuttur. Korkulan asıl tehlike kıtlıktır. Üretimin (subsistence) geçimlik düzeyin etrafında dalgalandığı endüstri öncesi ekonomilerde yaygın olan bu tehlike Osmanlı ekonomisi için de geçerli idi. Üretimde küçük bir düşme veya tüketimde küçük bir artış, mevcut ulaşım imkânlarının yetersizliği karşısında, kolayca kıtlığa dönüşebilirdi. Onun içindir ki, tüketimi arttıracak nitelikte değişme eğilimleri sürekli olarak kontrol altında tutulurdu. *Meni israfat* (sumptuary Laws) diye bilinen ve amacı lüks tüketimin sınırlandırılmasından ibaret görünen yasaklamaların önemli bir kaynağı budur. Dengenin korunmasında yalnız tüketime değil, üretimin de kontrol altında tutulması gerekiyordu. Ekonomide ihtiyaç duyulan zorunlu ithalatı sağlayacak kadar bir üretim fazlası dışında, herhangi bir mal veya hizmette üretim fazlası görülmesi de arzuya şayan değildi. Çünkü emek ve kapital gibi üretim faktörlerinin kıt olduğu, ve miktarının kolayca arttırılmadığı bir ekonomide, belirli bir mal veya hizmetin üretimini arttırmak için gerekli olan ilâve emek ve kapitali, diğer alanlardan çekip o mal veya hizmeti üreten sektöre kaydırmakla mümkündü. Bu ise, emek ve kapitalin çekildiği alanlarda üretimin azalması ve neticede bu alanlarda üretilmekte olan mal ve hizmetlerde kıtlığın doğması ile sonuçlanacağı için tehlikeli idi. Bu nedenle uzun deneyim ve uyarlamalarla oluşmuş olan üretim ve istihdam yapısının değişmeden kalmasına özen gösterilirdi. Esnaf örgütlerinin işçi ve dükkân sayısının dondurulması, ziraatte işletme büyüklüğünün belli düzeyde tutulması ve ziraat işletmeyi bırakarak şehirlere göç etmenin yasaklanması, hep bu dengeyi düdürebilme motifi ile uygulamaya konulmuş düzenlemelerdi. İktisadî politika ilkesi olarak gelenekçiliğin başlıca fonksiyonu işte bu düzenlemelerin değişmeden kalmasını sağlamaktan ibaretti.

İktisadî hayatın çeşitli alanlarını düzenleyen kuralların ana kaynağı şeriat idi. Ama şeriatın açık ve seçik şekilde düzenlemediği, içine almadığı, herhangi belirli bir çözüm yolu göstermediği veya yeni olarak sonradan ortaya çıkmış bulunan bir çok ilişkiyi düzenleyen başka kurallar da vardı. Padişahların devlet başkanı sıfatı ile çıkardığı Kanunname denilen kurallar bunların başında gelir. Bundan başka, ma-

hallî örf ve adetlerden kaynaklanan düzenlemeler de mevcuddu. Kanunnâmelerle örf ve adetler, şeriatın dışında olmakla beraber ona aykırı olmamak şartı ile yürürlüğe girmiş olduğu için uyulması zorunlu olan kurallardı. Hukukun kaynağı olarak şeriatin ve yetkili dinî otorite tarafından şeriate uygunluğu kabul ve tasdik edilen kanun ve örflerin vücut verdiği bütün bu düzenlemeler manzumesinde gelenekçilik sıkkı şekilde riayet edilen bir ilke niteliğinde idi. İktisadî hayatın türlü alanlarında doğan çatışma ve ihtilâfların çözülmesi ile ilgili olarak verilen kararlarda 16.-18. yüzyıllar boyunca kullanılan deyim hep aynı formülde olmak üzere «*Kadimden olagelene aykırı iş yapılmaması*» şeklindedir. Kadim olan nedir? sorusuna bir Kanunnâme'de «*Kadim odur ki, onun öncesini kimse hatırlamaz*» diye verilen cevap gelenekçiliğin ilke olarak ne ölçü ve nitelikte yerleşmiş olduğunu gösteren en veciz ifadedir.

İktisadî hayatın gündelik akışı içinde doğan sayısız ihtilâfların çözümünde başvurulan ilke olarak gelenekçilik ve onun muhtevasını oluşturan unsurlar demeti çok önemli bir başvuru sistemini oluşturmakla beraber, Osmanlı toplumunda değişmenin hiç olmadığını söylemek te gerçeğe uygun değildir.

Herşeyden önce geleneğin kendisi yavaş yavaş teşekkül ediyordu. Belirli bir ihtilâfın çözülmesinde başvurulan temel ilke hüviyeti ile gelenek bir ölçü, bir dayanak, bir başvuru sistemi idi, bunda şüph yoktur. Ama, bu sistemin muhtevasına ait unsurların bütün ayrıntıları ile doğması ve yerleşmesi çeşitli faktörlerin karmaşık etkileşimi ile zaman içinde yavaş yavaş oluşan bir sonuç, daha doğrusu bir süreç idi. Bu sürecin oluşumunu etkileyen çeşitli faktörlerin arasında özellikle etkili olmuş bulunan biri vardır ki, oynadığı rolün önemi ve sürekliliği ile, Osmanlı iktisadî dünya görüşünün üçüncü ilkesi olmak statüsünü kazanmıştır.

3. FİSKALİZM

Devletin iktisadî hayata karşı tavrını belirleyen ve bu alandaki düzenlemeleri yönlendiren üçüncü ilke fiskalizmdir. En genel ve kısa tanımı ile fiskalizm, hazineye ait gelirleri mümkün olduğu kadar yüksek düzeye çıkarmaya çalışmak ve ulaştığı düzeyin altına inmesini

engellemektir. Hazine gelirlerinin esas fonksiyonu devletin yapması gereken harcamaları karşılamak olduğu için, fiskalizmin dolaylı bir uzantısı olarak harcamaları kısımaya yönelik çalışmaları da zikretmek doğru olur. Ana hedefi gelirleri mümkün olduğu kadar yükseltmek olan fiskalizm, bu hedefe ulaşmakta zorlukla karşılaştığı zaman, harcamaları kısma yönündeki faaliyetler netice itibari ile, gelirlerin arttırılmasına benzer bir etki yarattığı için, bu faaliyetleri de dolaylı bir uzantı veya negatif bir unsur olarak geniş anlamda fiskalizmin içinde mütalaa etmek lâzımdır.

İktisadî kararları alırken devletin, bir yandan gelirleri yükseltme, diğer yandan harcamaları kısma saikleri altında tavrını belirlemesi olarak özetleyebileceğimiz fiskalizm, Osmanlı iktisadî dünya görüşünü ve bu görüşün yönlendirdiği iktisadî hayatın çeşitli alanlarını biçimlendirmekte diğer iki ilke ile bir arada bulunarak etkili bir rol oynamıştır.

Fiskalizm, ana hedefi ve esas unsuru olan gelirleri yükseltme konusunda çeşitli zorluk ve sınırlamalara maruz bulunuyordu. Başlıca iki gruba ayırabileceğimiz bu zorluklar şunlardır :

1. Ekonominin objektif şartlarından doğan zorluklar :

- a) Verimlilik, ve dolayısı ile üretim düzeyi düşüktür ve uzun vâdede yükseltilmesini sağlamak ne mümkündür, ne de mümkün olabileceğine inanılmaktadır.
- b) Ulaştırma zor ve pahalıdır.
- c) Üretimin pazarda satmak üzere yapılan bölümü düşüktür, yani parasal ilişkiler sınırlıdır.

Objektif diye nitelediğimiz bu şartlar devletin ekonomiden nakden (para olarak) alabileceği payı çok sınırlı bir düzeyde tutuyor ve arttırılmasını son derecede zorlaştırıyordu. Devletin ekonomiden aldığı payı arttırabilmek için bu şartların değişmesi, veya değiştirilmesi gerekirdi.

Bu şartların ilk ikisini değiştirmek fevkâlade zor idi. Esas itibarı ile teknolojik değişmelere bağlı idi. Devletin, veya herhangi bir örgütün bilinçli arzu ve müdahalesi ile kolayca başarılabilecek nitelikte değildi. Devletin müdahale ederek değiştirebilmesi mümkün görüneni üçüncü maddede gösterilen «*parasal ilişkiler*»di. Burada ise ikinci zorluk grubu karşımıza çıkar :

2. Ekonominin sübjektif şartlarından doğan zorluklar :

a) İaşe ilkesi ile gelenekçiliğe dayanan düzenlemeler dünyası, parasal ilişkilerin, yani ticaret ve mübadele alanının genişlemesini sınırlandırmakta idi. Daha doğrusu bu iki ilke ile parasal ilişkilerin mevcut düzeyi arasında karşılıklı bir denge ve ahenk kurulmuştu. Bu denge ve ahengi ilkelerde veya parasal ilişkilerdeki bir değişme bozabilir ve buhrana yol açabilirdi. Bu sebepten sistemin bu iki ucu arasındaki denge korunmakta ve dolayısı ile parasal ilişkileri hızla genişletecek bir değişmeye meydan verilmemekte idi.

b) Parasal ilişkilerin genişlemesi yalnız bu ekonomik dengeyi değil, aynı zamanda sosyal/siyasal düzen ve hiyerarsiyi de bozabilecek, yeni ve etkili bir sosyal zümrenin doğması ve gelişmesi ile sıkı sıkıya alakalı idi. Ekonomide parasal ilişkiler arttıkça, mübadele hacmi genişledikçe, toplum içinde ticaret ile uğraşanlar güçlenecek, büyüyecek ve zenginleşecekti. Kısaca ifade edersek böyle bir zümrenin doğması ile ekonomide parasal ilişkilerin genişlemesi arasında karşılıklı birbirini besleyen bir ilişki vardı. Böyle bir zümrenin doğması, sosyal/siyasal dengeyi sarsabileceği için arzuya şayan değildi. Bu tavrın en tipik göstergesi «narh» adı ile tesbit edilen fiyatların kontrolünde gösterilen titizliktir. Fiatlar o şekilde tespit ediliyordu ki, mübadele ile uğraşan esnaf ve tüccar gibi zümrelere tanınan normal kâr haddi % 5 ilâ % 15 arasında değişir, daha yüksek düzeyde kâr sağlamak sıkı ceza tehdidi altında tutularak engellenirdi. Bu derecede düşük bir kâr oranı ile sermayeyi büyütme imkânı çok sınırlı idi. Ekonomide faiz haddi, normal olarak bu haddin epey üzerinde olarak, % 15 ilâ % 25 arasında olduğu için, mevcut nakdî (parasal) sermayenin ticaret ve esnaflık sektörüne kayması imkânı son derecede kısıtlı idi. Bu faiz haddi ile sermayenin girebileceği alanlar yüksek gelir sahibi askerî zümre mensuplarının tüketim veya yönetim giderlerini karşılamak üzere talep ettikleri kredilere inhisar ederdî. Nitekim 17. ve 18. yüzyıllarda kredi ilişkisi ile alakalı belgeler içinde en büyük çoğunluğu bu tür krediler oluşturmaktaydı, esnaflık ve ticaret sektörüne yönelik kredi ilişkilerine pek az rastlanmaktadır.

Fiskalizm, aşılması zor görülen bu sınırlar içinde sıkışıp kaldığı için bir yandan, gelirleri artırmaktan ziyade azaltmamaya ve harcamaları kısma matuf iki yönlü bir seri tedbirleri uygulama ala-

nına sokmaya çalışmış, diğer yandan da hapsediği sınırların aşılması ölçüsünde öylesine derinleşerek sertleşmiştir ki, neticede Osmanlı iktisadî dünya görüşünü, her türlü iktisadî faaliyete, sadece getireceği vergi geliri açısından bakacak ve onun ötesini giderek daha az idrâk edebilecek derecede *fiskosantrik* hale getirme eğilimine girmiştir. Ancak bütün bu eğilim ve gayretlerinde diğer iki ilke ile sürekli dengelenme ve etkileşim içinde fiilî muhtevasını da kazanmış olduğunu da hemen eklemek gerekir.

Osmanlı iktisadî dünya görüşü, işte bu üç ilkenin zamana, bölge ve sektörler göre değişen oranlarda birleşmelerinden meydana gelen bir nevi üçlü koordinat sistemi içinde kimliğini kazanmış ve bu kimliği ile iktisadî hayatı yönlendiren düzenlemeler dünyasına vücut vermiştir.

Osmanlı iktisadî düzenlemeler dünyasında anlaşılması, açıklanması ve özellikle birbiriyle telifi hiç te kolay görülmeyen miri toprak rejiminden narh uygulamasına, kapitülasyonlardan devlet tekkellerine, esnaf örgütlerinden ithalat rejimine kadar pek çok uygulama ve manzarayı, bu üç ilkenin oluşturduğu referans sistemine dayanarak analiz ettiğimiz zaman, nasıl anlamlı ve açıklanabilir hale getirebileceğimizi gösteren ayrıntılı inceleme ayrı bir yazının konusu olacaktır.

